



**ЗЛОЧИНИ НАЦИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ В м. КАЛУШІ
(1941–1944 рр.)**

Сергій АДАМОВИЧ

*доктор історичних наук, професор
кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника» (Україна, Івано-Франківськ).
E-mail: s.adamovych@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4236-741X*

У статті детально проаналізовано злочинну діяльність нацистського режиму проти єврейського та українського населення на території міста Калуша та Калуського району в роки Другої світової війни, яка кваліфікована міжнародними правовими організаціями як злочини проти людства. Автор на основі матеріалів Галузевого державного архіву Управління Служби безпеки України в Івано-Франківській області, Державного архіву Івано-Франківської області, спогадів жертв нацистських репресій та досліджень краєзнавців відстежує хронологію, форми та методи, за допомогою яких гітлерівці винищували єврейське населення міста та району. У статті на конкретних прикладах знищення євреїв Калуша та регіону продемонстровано нелюдськість нацистського тоталітарного режиму.

Окрім опису знищення єврейського населення, у дослідженні детально проаналізовано боротьбу проти нацистів молодих українських націоналістів, які навчалися в Калуській торговельній школі, арешти їх гестапівцями, перебіг слідства та розстрілів юнаків. Участь у підпіллі учнів торговельної школи стала ще одним прикладом самовідданої боротьби Організації українських націоналістів проти гітлерівської Німеччини.

Автор у статті з'ясовує роль і значення колабораціоністів з нацистської кримінальної поліції в знищенні мирного населення, а також пошуків їх в післявоєнний період радянськими спецслужбами та понесеної злочинцями кримінальної відповідальності. Окрему увагу в науковій статті присвячено розшукам місць злочинів нацистів та їх прислужників, які сьогодні мали б працювати як місця пам'яті для відвернення в майбутньому приходу до влади антилюдських тоталітарних режимів.

Ключові слова: *нацисти, колабораціоністи, кримінальна поліція, кримінальна справа, розстріл, гетто, Юденрат, євреї, українські націоналісти, гестапо, Організація українських націоналістів.*

Обґрунтування й формулювання проблеми дослідження. Зда-легідь зауважмо, що історія стосується знищення людей нацистами різними способами в м. Калуші під час Другої світової війни. Мимоволі в ході опрацювання архівних матеріалів, де описані страхітливі злочини нацистів та їх поплічників, виникали аналогії з відомим фільмом про Голокост режисера Стівена Спілберга «Список Шиндлера». Але це і наша окрема історія, бо, як влучно написав патріарх українського письменства Юрій Андрухович, в цей період в Україні «розстріл перетворився на щось буденне, рутинне і, даруйте на слові, нормальне» [2, 199]. В умовах сучасного перегляду трактувань перебігу Другої світової війни важливим є показати нацистський політичний режим через призму особистих трагедій людей, продемонструвати як приклади відчайдушного героїзму, так і глибину людської нищості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми й на які спирається автор. Серед наукових праць українських дослідників з проблем Другої світової війни, що з'явилися в останній час і вирізняються новими методологічними підходами відзначимо дослідження Ігора Андрухіва, Володимира В'ятровича, Павла Брицького, Михайла Ковалю, Віктора Короля, Володимира Косика, Івана Патриляка, Олександра Лисенка та інших.

Мета статті. В науковій публікації автор на основі архівних матеріалів досліджує нацистський терор в м. Калуші, намагається змалювати цілісні соціально-психологічні портрети виконавців наказів Третього Рейху і картини жахливої людської трагедії, що розгорталася в Україні під час Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Частина 1. «Машини вбивств». Перш за все зупинимося на виконавцях нацистської злочинної доктрини. Так, згідно з даними В.Яшана, що працював у час війни заступником голови Обласної управи в Станиславові, головним господарем гестапо в Калуші була «хитра і підступна потвора» – Вільгельм Ассман [12, 197]. Він наказував єврейській поліції приводити на цвинтар у Калуші по сто осіб. Там їх ставили в ряд перед викопаною ямою і звільняли від розстрілу тих, хто міг заплатити за своє життя півфунта золота (0, 22 кг). Під час перемовин єврейки готували гестапівцям їжу і навіть чистили зброю. Однак у підсумку й відкуплені євреї пізніше арештовувалися кримінальною поліцією і пропадали.

Ассман проводив розстріли також на подвір'ї кам'яниці в м. Калуші. Стріляли по 100 людей, «вантажили на машини, везли на кладовище, а кров скапувала і значила останню путь помордованих». За вистріляну амуніцію Юденрат змушений був платити гроші золотом. Коли ж золота не стало, Ассман покарав євреїв тим, що 100 з них були знищені в Станиславові в процесі гашення вапна.

У квітні 1942 р. в підвалі будинку кріпо (кримінальна поліція (нім. Kripo, Kriminalpolizei) входила до Головного управління імперської безпеки Третього рейху і здійснювала боротьбу з карною злочинністю) помістили єврейських дітей з навколишніх сіл. На тих нещасних Ассман спускав тренуваних собак і втішався кров'ю дітей. Крім того, тривалий час єврейська

поліція посилала в гестапо для прибирання декілька гарних дівчат. Над дівчатами збиткувався, хто хотів, а ранком дівчат розстрілювали на цвинтарі, і їх ховали ще живі євреї.

Світло на діяльність решти злочинців нам привідкривають матеріали архіву СБУ. У 1968 р. Комітет державної безпеки порушив кримінальну справу проти підозрюваного Жовніра Володимира Петровича (на той час проживав під прізвищем Дмитришин Йосип Йосипович), завдяки матеріалам якої перед нами постає страхітлива картина тотального знищення єврейського населення м. Калуша в роки Другої світової війни [1].

Арештованому Жовніру інкримінували, що він у 1941 р. поступив на службу в Кримінальну поліцію і у званні капрала брав особисту участь у масових вбивствах громадян у м. Калуш. Після поразки нацистів він поменяв прізвище і перебрався на Сахалін.

Напередодні арешту Володимир Жовнір, 1921 р.н., уродженець м. Львова працював старшим механіком на судах допоміжного флоту в місті Невельське Сахалінської області. З місця роботи на нього була направлена позитивна характеристика, що характеризувала Жовніра як «знаючого спеціаліста... голову корабельного комітету, який проводив роботу по зміцненню дисципліни на кораблі, до себе був вимогливим і до підлеглих, тверезий, грамотний товариш... неодноразово подавався на заохочення, активно брав участь в народній добровільній дружині» [1, т. 1. 29].

Насправді арештований присвоїв собі нове прізвище після переходу лінії фронту в 1944 р. До 1939 р. він жив у Львові, встиг закінчити 1 курс торгової школи, а в 1939–1941 рр. працював робітником по заготівлі торфу, рахівником по прийому квартплати, штукатуром у домоуправі. Імовірно, у хлопця був зразу потяг до репресивних органів, бо він ще встиг після приходу Червоної армії деякий час бути в складі бригади сприяння міліції.

З приходом німців, щоб не потрапити до Німеччини на примусові роботи, Жовнір за порадою брата Василя спочатку потрапляє в поліцію, а потім записується в кріпо, проходить навчальні курси в с. Рибка біля м. Кракова, працює у Львові, Станиславові, Калуші, а в кінці 1943 р. навіть потрапляє у в'язницю через донос у гестапо.

У кінці 1943 р. завдяки впливу брата Жовніра звільняють з в'язниці і він записується в СС «Галичину» (через військове татування групи крові в області лівого плеча Жовніра і запідозрять у співпраці з німцями), звідки влітку 1944 р. як рядовий 14-го артполку здається в полон червоноармійцям. Далі у житті Жовніра був перевірочний пункт в м. Харкові, 4 місяці робіт на відновленні тракторного заводу і військова служба в радянській армії. У складі 50-го важкого мінометного полку кріповець служив шофером у складі I Білоруського і Прибалтійського фронтів, далі бере участь у війні проти японців, дослужився до ефрейтора, а в червні 1946 р. аж у корейському м. Пхеньяні демобілізується і опиняється на Далекому Сході у м. Ворошилов-Уссурійський. Там Жовнір заводить дружину Тихоненко Єфросинію, яка померла у 1949 р. Після смерті дружини прислужник нацистів перебирається у Владивосток, оформляється на роботу вантажником і кочегаром на пароплаві, в 1950 р. він уже моторист китобійного

комбінату «Скалистий». В 1951 р. Жовнір одружується з Клімовою Анастасією, якій розказував, що зразу воював проти німців і японців, і в 1965 р. переїжджає аж на о. Сахалін. За словами кріповця, він навіть добре виховував дітей, вони були комсомольцями і піонерами.

Колишній кріповець був на доброму рахунку в радянської влади. У 1951 р. Жовнір за участь у війні й отриманні поранення отримав медаль «За бойові заслуги», а у 1963 р. вбивця отримав грамоту «За активну участь в охороні державного кордону СРСР» за те, що брав участь в затриманні японських шпигунів. А за хорошу роботу на кораблях Жовнір був нагороджений наручним золотим годинником.

Одразу після арешту Жовнір заперечував вбивства ним євреїв і визнавав за собою лише розстріл весною 1942 р. у Львові при спробі нападу злодія єврея Кирілейзона. Про станіславівський період служби він згадував: «я неодноразово 1–2 рази в тиждень бачив, як з двору гестапо конвоювали на розстріл колону євреїв по 500–600 осіб, в тому числі стариків і дітей. Через деякий час зі сторони єврейського кладовища була чутна стрілянина». Про один з перших розстрілів у листопаді 1942 р. він розказав слідчим сухо і цинічно: «начальник Драгінда сказав мені розстріляти затриманих трьох жінок-єврейок... підійшов до них, наказав повернутися до стіни, потім вбив ці три жінки вистрілом в потилицю кожній» [1, т. 1. 48].

Восени 1942 р. в 80 метрах від будівлі кріпо в м. Калуші вистрілом з гвинтівки Жовнір важко поранив втікаючого з будівлі Розман Еріха, а потім добив його прикладом зброї. Потім була участь у розстрілах у кінці вересня 1942 р. 46 євреїв на кладовищі, розстріл трьох єврейок, весною 1943 р. знищення сім'ї Ратнера, в липні цього ж року кріповець охороняв розстріли в Угерсталі, а потім вбив трьох осіб під час розстрілів 14 євреїв.

У підсумку 7 жовтня 1968 р. за рішенням суду Жовніра за його злочини було покарано на 12 років позбавлення волі у виправно-трудовах колоніях суворого режиму з конфіскацією майна.

Поряд з Жовніром служили Іван Сидорович Драгінда – начальник кріпо, Петро Михайлович Цепко, Петро Герасимович Епик, Едвард-Іван Граф, Іван Олександрович Герєга, Володимир Бандуровський, Кравчук, Кароль Краєвський, Фрідріх Крицина, Омелян Ошудляк, Владислав Терчук, Петро Якубовський.

Найстрашнішим з цих злочинців був Іван Сидорович Драгінда, 1900 р.н., уродженець с. Іванківці Кіцманського району Чернівецької області, що пізніше прийняв німецьке громадянство. Краєвський його характеризував як людину «нещадну, жорстоку, яка була дуже сувора до співробітників». До прикладу поляка Крицину Драгінда під час однієї з п'янок отруїв, щоб позбутися невігідної йому людини [1, т. 2. 180].

Починав свою криваву кар'єру Драгінда з посади телефоніста Станіславівського гестапо, а вибився аж в керівники калузького кріпо. Працював професійно, мав лише агентів від 8 до 15, через яких виявляв осіб, що були ворожо налаштовані проти нацистів.

Драгінда грабував єврейське майно, яке його коханка Людвіка Томашевська потім вивозила в Краків, де була її родина. Та і сама коханка в Драгінди з'явилася в результаті насильницьких дій. Справа в тому, що у

Мечислава Гайдоша була молода красива жінка, яку мешканці Калуша вважали найбільшою красунею. Драгінда звернув на неї увагу, а чоловіка, щоб не путався під ногами, відправив на роботи в Німеччину, жінку піддав терору і заставив стати коханкою, а потім дружиною.

З наближенням Радянської армії Драгінда втік в Угорщину, де покинув дружину з дітьми¹ і почав видавати себе за колишнього чоловіка дружини Мечислава Гайдоша. 19 травня 1946 р. він був заарештований в м. Заліщики Тернопільської області, а 29 листопада 1946 р. за свої злочини ув'язнений на 20 років виправно-трудова робіт [1, т. 3. 2].

У жовтні 1959 р. через заяви від мешканців Калуша про розстріли і репресії було призначено додаткове розслідування щодо Драгінди. Проте 13 лютого 1960 р. Драгінду було звільнено від кримінальної відповідальності через те, що додаткових даних про розстріли не було здобуто, злочинець чистосердечно покався, відбув 10 років ув'язнення у виправно-трудова таборів і мав позитивні характеристики з роботи. У 1962 р. він помер в м. Красноярську.

У свою чергу Цепко Петро Михайлович, 1915 р.н., уродженець с. Красна Ряшівського воєводства, ще до війни готувався німцями для каральної діяльності та закінчив школу криміналістики в Кракові у 1941 р. Про нього Драгінда в 1960 р. сказав: «Цепко виконував свої обов'язки сумлінно, проявляв ініціативу, був великим деспотом, робив, що хотів» [1, т. 3. 87].

Під час слідства стало відомо, що він полюбляв розстрілювати євреїв, які попадали йому на очі в місті після 21.00, міг собі дозволити вбити затриману єврейку, викинувши її через вікно будинку на тротуар, або застрілити півторарічну дитину, яку хтось залишив біля магістрату. Цепко цинічно пояснював, що не міг визначити за рисами обличчя, чи дитина є єврейською і, «щоб дитина не мучилася, вийняв пістолет з кишені і здійснив в неї вистріл...» [1, т. 3. 13].

Для збагачення кріповець практикував пошуки в євреїв золота, вилучав у них костюми, пальта, білизну, взуття, а також хороші простирадла і наволочки (лише нижньої білизни награвував сорок пар). Коли Цепко вбив безневинного кравця Мундзьо, що шив обмундирування для нацистів, то прибиральниця кріпо Станіслава Драган назвала його «останнім катом». На що той наказав мовчати п. Станіславі, бо «підє вслід за Мундзьом» [1, т. 3. 54].

Як не дивно, а арештували Цепка вперше гестапівці, бо він дав грабіжникам табельного револьвера, щоб ті напали на мешканців села Тужилів. Після того Цепко сидів у в'язниці м. Катовіце, звідки незабаром втік і назвав себе Павлом Даниловичем Яблонським. Радянську владу Цепко умудрився переконати, що втік з німецького полону і втратив документи.

З легально виробленими документами на Яблонського Цепко виїхав в СРСР і в с. Струсів Тербовлянського району навіть став головою артілі

¹ Людвіка Томашевська в 1946 р. офіційно розвелася і відбула п'ятирічний термін ув'язнення в польській в'язниці.

«Прогрес». Однак у липні 1948 р. Цепко був арештований органами КДБ. Звідти він втік уже на другий день, одразу поїхав у Львів, де його знайомий п. Стожко за 3000 карбованців виробив документи і військовий білет на прізвище Михальчишина Петра Васильовича.

Після цього почалося третє життя негідника Цепка. Він переїхав в с. Жнів Глинянського району (пізніше район став складовою частиною Золочівського району) Львівської області, де працював продавцем у сільському магазині та навіть зекономив на сплаті позики за куплений будинок, бо брав її на прізвище Яблонського.

В 1959 р. Цепко, як він сам казав, через те, що «весь час гризла совість, страх, я боявся своєї тіні, на цьому ґрунті виникали сімейні негаразди», з'явився з повинною в правоохоронні органи і 8 березня 1960 р. був засуджений до 15 років позбавлення волі [1, т. 94].

Натомість Краєвський Кароль 2 серпня 1955 р. був засуджений воеводським судом м. Сталінограда (нині – м. Катовіце) до вищої міри покарання, що пізніше була замінена пожиттєвим ув'язненням. Іван Герєга в 1962 р. отримав десять років в'язниці. Проте Едвард-Іван Граф втік разом з німцями, і місцезнаходження його так і не стало відомим.

Людовбивці Цепко, Краєвський, Драгінда, Жовнір... після війни були віднайдені і за свої злочини засуджені на тривалі строки ув'язнення.

Частина 2. «Вбивства та інші злочиння». Уже з приходом угорців після відступу Червоної армії у 1941 р. стало зрозуміло, що очікує євреїв. У липні 1941 р. влада опинилася у руках німців, які в серпні зібрали більше 300 євреїв міста, катували їх у школі, а потім голих замордували у лісі «Березина» біля с. Пійло.

Їм сказали одягти найкращий одяг і зібратися в приміщенні єврейської громади на нараду, бо прийдуть зі Станиславова великі керівники. Свідок Боднар Василь Іванович згадував, що серед перших жертв були юристи, лікарі, інженери, учителі, інтелігенти.

Акт складений комісією від 14 травня 1945 р. на основі свідчень очевидців підтверджує факт страти 380 євреїв впродовж 23–25 серпня 1941 р., серед них доктори Немлих, Гефель, Васерман. Айвенбрух, адвокати Фінкельштейн, Сокаль, Надель, інженер Фінкел, вчитель гімназії Штраусова. Одночасно німецькі солдати почали знущатися над єврейським кладовищем. Вони розбивали надгробки і використовували їх для брукування доріг [5].

З приходом нацистів у місті було організовано гетто, сформовано Юденрат, значну роль у знищенні євреїв відіграв австрійський єврей Меммеліс. У Калуші юденрат очолює раввин Мильман Борух. На 1941 р. чисельність єврейської громади становила 4000 осіб [9]. А разом з євреями Войнилова, Брошнева, Рожнятова, Перегінська й довколишніх сіл чисельність гетто складала до 7 тисяч.

Гетто розміщувалося на території сучасної Сівецької вулиці. Територія була відгороджена з однієї сторони дерев'яним парканом, з іншої – сіткою. Була організована єврейська поліція, яка озброєна дубчачками сама стежила за виконанням вимог нацистів. У гетто не годували, не було медичної допомоги, на євреїв накладалися контрибуції, а тому і без роз-

стрілів їх чисельність постійно зменшувалася. Нацисти збиткувалися навіть над релігійними почуттями євреїв. Так, їх заставляли працювати в одязі, в якому вони молилися, що в євреїв вважалося гріхом.

У березні-квітні 1942 р. перші групи євреїв відправили у Белжецький табір смерті, де вони всі загинули. Одночасно євреїв продовжували знищувати і в Калуші.

Влітку 1942 р. гестапівці дали розпорядження ліквідувати всі гетто в районах, хворих і виснажених євреїв застрелити, решту зігнати в Станіславів для знищення. Ця ліквідація проходила планово, спочатку звозили євреїв з гірських районів, а потім ліквідація поширилася на придністровські райони.

Так, з літа 1942 р. 5 чи 6 разів 50–100 осіб доставляли в Станіславівське гетто. Одного разу в камеру кріпо в підвалі напхали так багато людей, що вони стояли притиснувшись один до одного, знемагали і багато хто вмирав через відсутність повітря. Слуга Краєвських Хана Мандельбан, у якої в камері був батько, мати і брат, вночі вилила на голови людей два відра води, щоб хоч дихати було легше. Ранком, тих, хто задихнувся, викинули в двір.

Протягом всього літа 1942 р. і на початку осені у двір кріпо зганяли партії євреїв і розстрілювали. Так, влітку 1942 р. поступила вказівка кріпо самостійно розстріляти 200 перестарілих і хворих євреїв. Євреї викопали яму і їх поліція двічі доставляла жертв. Акцію охороняли кілька десятків поліцаїв, а Цепко, Драгінда, Крицина, Краєвський розстрілювали людей.

Свідок Павло Іванович Мірчук описав, як відбувалося вбивство перестарілих: «Їх чоловік 50 рухалися колоною до самого єврейського цвинтаря, і все це робилося вдень на очах тисяч переляканих людей. Коли цих людей пригнали до воріт кладовища, піднявся неймовірний крик; люди плакали, кричали, молили і проклинали бога, просили пощади, а поліцаї заганяли їх на цвинтар до великої ями. Мимовільні свідки позалазили на дерева, щоб краще бачити. Кріповці обступили яму з усіх боків і стали стріляти в тих євреїв... єврейські поліцаї закидали яму» [1, т. 2. 14].

Натомість свідок Сімків Василь Купріянович залишив спогад самого вбивства: «Єврейські поліцаї підганяли їх палицями все ближче і ближче до ями. Окремі з них самі стрибали в яму, але в більшості з жахом і криком чинили спротив. Поліцаї брали їх за руки, штовхали в яму, звідки вилізти було неможливо. Деякий час з ями все ще доносилися крики, потім хтось з поліцаїв крикнув, що їдуть кріповці і все стихло. Поліцаї розбіглися і поховалися за брустверами пам'ятників і гробів. Кріповці обступили з чотирьох боків яму і впритул стали розстрілювати євреїв у ямі. Розстріл продовжувався декілька хвилин, потім кріповці сіли на бричку і поїхали в місто» [1, т. 2. 7].

Ще більш жахливим був розстріл влітку 1942 р. кріповцями більше 30 жінок з грудними дітьми на руках. Краєвський і Крицина посадили цих жінок у ряд лицем до паркана і заставили тримати дітей на руках. Самі вони підходили почергово до кожної жінки і розстрілювали їх з пістолета вистрілом в потилицю, а потім вбивали дитину на руках мертвої матері. Цікаво, що після розстрілу жінка Краєвського страшно сварила свого

чоловіка, проклінала і звинувачувала, що через його злочинства вона не може мати дітей [1, т. 1. 292].

Відзначимо, що до «своїх євреїв» кріповці і їх родини інколи ставилися краще, могли і пожаліти. Зокрема в приміщенні самого кріпо працювали дві єрейки – Гільда Візельберг, 1910 р.н., яка була доброю кравчиною і жила на кухні Краєвських, а також уже згадувана Хана Мандельбан, що жила в підвалі. Під час великої акції дружина Краєвського сховала єрейок на кухні і врятувала життя (Г.Візельберг виїшла заміж за червоноармійця і виїхала в США, а Х.Мандельбан вбили пізніше в одному з сіл).

Вже 15–17 вересня 1942 р. гетто було зруйноване, до Белжеця депортували 4 тис. євреїв, а місто оголосили «вільним від євреїв» [6]. Перед відправкою на вокзал євреїв тримали по кілька діб у дворі кріпо під відкритим небом, по черзі викликали до столика, де вирішувалася їх подальша доля. Ті, хто вважався не корисним для рейху, були розстріляні зразу за парканом кріпо, а дехто був вбитий шефом німецького гестапо Гансом Крігером¹ вже за те, що повернув голову під час руху в колоні.

Не жаліли і ті сім'ї, які були мішаними за національним складом. Так, поляк Еустахович Олександр Михайлович в 1933 р. взяв шлюб з єрейкою Лерер Марією. В 1943 р. чоловік їхав з дружиною в поїзді в Станиславівське гетто. Там він просив гестапівців врахувати, що Марія Лерер була матір'ю двох дітей, хрещена і таким чином в шлюбі стала арійкою. Однак у відповідь Еустаховичу запропонували, що його репресують разом з дружиною.

Деякі євреї ще якийсь час переховувалися. Так, свідок Марія Гут згадує про дві сім'ї єврей-кравців, які виживали завдяки пошиттю одягу для калушан, а їхня дочка непомітно заходила до родини п. Марії за милоком.

Однак знищення продовжувалися. У червні 1943 р. кріповці брали участь у розстрілах 14 євреїв на кладовищі. Акцію охороняли 5 поліцаїв. Євреїв поставили лицем до цвинтарної стіни, а 4 кріповця протягом декількох хвилин розстрілювали їх.

Калуські кріповці і поліцаї залучалися також до знищення єврейського населення і в інших місцевостях. Так, 26 вересня 1942 р. вони брали участь у погромах євреїв під керівництвом Ганса Крігера в Станиславові, а тих, що втікали, ловили і знищували.

Під час служби в кріпо Драгінда і його поплічники розслідували і кримінальні злочини, але кримінальні справи за участю євреїв зразу закривалися внаслідок фізичного знищення підсудних. Так, влітку 1943 р. Цепко розстріляв єврея прямо під час допиту в кабінеті кріпо.

Кріповці за власними ж свідченнями сильно наживалися на статках євреїв. Жовнір у своїх свідченнях ще жалівся, що придбав собі лише хромові чоботи, бо все пропивав. Не встидалися кріповці оббирати й українців. Так, якийсь Іван Олійник спочатку написав донос на власну маму, її

¹ Засуджений в 1967 р. в ФРН до пожиттєвого ув'язнення, за два роки до смерті його в 1986 р. звільнили з-під варти за зразкову поведінку.

забрали в кріпо, де нещадно били. А потім хлопець спам'ятався і викупив матір за 2 пуди м'яса і 5 кілограм масла.

Злочинці не лише здійснювали розстріли, а й широко практикували застосування тортур (застосовували гумові палиці, нагайки тощо). В 1960 р. Драгінда під час допиту спокійно скаже: «Биття в поліції було звичаєм, били всіх» [1, т. 3. 87].

Відзначимо, що самочинні розправи кріпівці чинили не лише щодо євреїв. Так, в травні 1943 р. вони вбили хлопця Михайла Барана в с. Тужилів Калуського району тільки через те, що він почав від них втікати.

А як вже старалися кріповці вислужитися в питаннях захисту засад нацистської ідеології. Так, Марія Петрівна Камінська була арештована восени 1943 р., бо розірвала портрет Гітлера в квартирі. Її жорстоко побили, так що вона позбулася чотирьох передніх зубів.

Вбивали кріповці і своїх, які приховували гроші. Так, Дзундза Афтанас був арештований за те, що як негласний інформатор кріпо ходив до євреїв, говорив їм про співпрацю, а за те вимагав у них гроші і цінності. Дивним чином при спробі втечі з-під варти цей чоловік був убитий. Крім того, заради постачання оstarбайтерів нацисти за участі кримінальної поліції практикували зупинки поїздів і прямо звідти забирали людей спочатку у в'язницю, а потім на примусові роботи в Німеччину.

Частина 3. «Закопати їх було нікому». Зауважимо, що коло східної стіни цвинтаря був будиночок, в якому проживали гробарі Фроїм, Берко, Мошко і ще хтось четвертий [1, т. 2. 4]. Вони були розстріляні в останню чергу, і хто їх закопав, невідомо.

Іваницька Ольга Костянтинівна, яка мешкала через дорогу від цвинтаря, згадувала, що «коли ранком єврейські гробарі починали копати велику яму, ми знали, що після обіду буде акція, тому сідали з чоловіком на підводу, закривали будинок і їхали в поле. Інакше падали на підлогу і перечікували». Якось Берко зайшов до родини, попросив попити молока та сказав, що несила вже копати, але і їх час вже надходить [1, т. 2, 7].

Весною 1943 р. на цвинтарі розстріляли євреїв з Брошнева. Але їм навіть яму не копали, бо гробокопачів на той час вже вбили.

Частина 4. «Закриття «єврейського питання в поселенні Угерсталь». Як згадував Жовнір, у кінці літа 1943 р. гестапівець Мауер Віллі (брати Вільгельм і Ганс Мауери були засуджені в 1966 р. Верховним судом Австрії до 13 і 8 років в'язниці відповідно) сказав кріповцю, що той має поїхати з ним і подивитися «цікавий концерт». Далі всі карателі заїхали у німецьку протестанську колонію у с. Угартсталь, яка була перетворена за совітів в радгосп Угерсталь (нині с. Сівка-Калуська), де ще залишалися 40–60 євреїв, бо не вистачало робітників. Жертви німецького терору працювали на копальнях і бурових. Серед них було 3–4 зубних лікарі, яких час від часу возили в Калуш вставляти німцям золоті зуби, та 4 єрейки, що працювали в підсобному господарстві.

В липні 1943 р. мешканців Угерстали не випустили на роботу, бо «мали приїхати ревізори перевіряти документи». Всі євреї очікували в садочку біля будинку, були чисто одягнуті і чекали перевірки... Далі євреїв гестапівці заставили роздягнутися наголо і заскакувати до помийної ями,

де їх стріляли. Сам Мауер стояв з автоматом біля великої ями, а до нього солдати підводили по 4 особи, а гестапівець розстрілював їх одиничними пострілами з автомата.

Більше 30 осіб убили на подвір'ї і в житі на полі, куди люди намагалися втекти. Один голий єврей – заготівник худоби Цвейбер, схопився і втікав аж до околиць села Сівка, де він заплутався в житі і його догнав поліцай та вбив. Є ще дані, що три молоді хлопці таки втекли, а один старший чоловік заліз в димохід і залишився непоміченим.

Після того всі поїхали в Калуш, де Драгінда «після роботи» частував Мауера всілякими наїдками і питвом. Оскільки злочин був скоєний літом, а яму засипали лише зверху, то з неї через кілька днів стало страшно смердіти. Тоді німці облили місце вбивства гасом і підпалили [1, т. 1. 102–105; т. 2. 47–68].

Частина 5. «Вбивство юнаків-оунівців». Згідно з кримінальної справи Жовніра, 1 листопада 1943 р. гестапо арештувало чотирнадцятьох 15–20-річних хлопців з українського націоналістичного підпілля, що вчилися в Калуській торгівельній школі. Як стверджують сучасники подій, підставою початків репресій могло стати вбивство фольксдойча у Вістовій [3]. Спочатку в Калуш привезли двох хлопців (Коломійця і Країнського (у кримінальній справі Жовніра йде мова про Українського)), у яких вилучили 2 пістолети та антифашистську літературу і після допиту один з затриманих зразу назвав 10 осіб співучасників [1, т. 2. 33].

Дещо іншу версію подій подає Василь Яшан. Він написав у своїх спогадах, що причиною арешту учнів став член ОУН, який працював у відділі харчового і сільського господарства ляндскомісаріату в м. Калуші [12, 99]. За його даними, він переховував в урядовій канцелярії список учнів, які, на його думку, були лише зв'язковими. Ці папери були викрадені і передані німцям полькою, з якою оунівець мав стосунки.

Кримінальна справа Жовніра містить спогади родичів арештованих. Так, як згадувала сестра арештованого Юрія Петровича Мандрика Шутяк Розалія Петрівна, її брат закінчив 8 класів школи і два роки пропрацював робітником Брошнівського лісокомбінату. Восени 1943 р. він оформився на роботу писарем у міську праву.

Після арешту сина батькові обіцяли випустити сина через українські установи, тато поїхав у Станіславів домовлятися, а сина в той день розстріляли. Сестра з мамою теж не знали про розстріл. Подібна ситуація була з родиною Коломійця, яку обдурили, що за великі гроші дитину можна буде викупити.

Мечислав Країнський, у якого загинув батько та брат згадував, що брата попередили про небезпеку і він сів на поїзд у бік Львова, але доїхав лише до Брошнева, а там з поїзда був знятий німцями і заарештований. До того ж коли німці прийшли арештовувати брата Йосипа і не застали його дома, вони зі злості арештували домробітницю, а потім взяли під варту батька на роботі.

Натомість брата Дарини Іванівни Гонської Сагайдака Мирослава, що був бухгалтером в Перегінському лісництві, розбудили гестапівці ранком 1 листопада, спитали його ім'я і наказали йти за ними. Найжахли-

вішим було те, що його потім розстріляють під стіною магазину, в якому дівчина працювала.

Син Марії Келебай Богдан працював робітником на Брошнівському лісокомбінаті. Коли за ним прийшли, то поруч з ним спав старший син Тарас, якого за кампанію теж забрали гестапівці (лише через два дні Тараса вдалося визволити). А для Келебея Петра мама в день розстрілу ще возила в Станиславів передачу. Її там прийняли і пообіцяли сина незабаром випустити [1, т. 33–45].

Всіх хлопців утримували в приміщенні кріпо в Калуші, потім в Станиславові, де був проведений прилюдний суд. На суді, за даними В. Яшана, було 11 осіб, а один хлопець з переляку не міг навіть сказати свого прізвища. Усіх їх було засуджено до кари смерті. Після того по вулицях Калуша оголосили про розстріли, які відбулися 4 листопада о 16.00 у торговий день на ринковій площі.

Спочатку на площу «для зачитування наказу» зігнали 100–150 місцевих людей. Як згадує В. Яшан, «збитих до крові і скатованих тільки в білизні» засуджених привезли вантажним авто. Десять гестапівців скинули їх з автомашини «брутально, так, як це вони вміли, і поставили до розстрілу під муром»¹.

Бідні діти були вже спокійні. Їхні вимучені і знеможені тіла вже не мали сили протестувати проти насильницької смерті. Вільгельм Ассман прочитав вирок смерті за виступи проти Німеччини, перекладач переклав по-українськи, засуджені перехрестилися. Поступила команда, за нею постріли, і дванадцять трупів упало на змелю та обагрило її своєю кров'ю. Хто ще виявляв ознаки життя, діставав додатковий постріл з пістолета в серце від Ассмана. Під час добивання гестапівець ще й погрожував, що всіх, хто хоче України, чекає така сама доля. Трупи забрали на ту саму автомашину й вивезли у невідомому напрямку і родини навіть не дізналися місця вічного спочинку замордованих [12, 99].

З підлітками загинув батько одного з засуджених. У кримінальній справі Жовніра згадується, що серед розстріляних був і той хлопець, який видав їх німцям. Він ще сильно кричав і просив зберегти йому життя. Як згадувала сестра Мирослава Сагайдака: «коли я туди вже прибігла, то машина якраз поїхала. Кров спливала з тротуару на дорогу. Люди брали – хто стаканчик, хто баночку – і збирали ту кров» [8].

Частина 6. «Українці, що рятували життя». У підсумку Голокосту в Калуші в місті залишилося в живих 14 євреїв, які всі згодом виїхали за кордон [1, т. 3. 353]. За іншими даними вижило 17 (за даними Бернарда

¹ Перелік розстріляних: Вагіль Євген, 1924 р.н., Глушко Ярослав, 1924 р.н., Келебай Петро, 1923 р.н., Келебай Богдан, 1924 р.н., Когут Іван, 1923 р.н., Коломиєць Євген, 1927 р.н., Країнський Йосип, 1927 р.н., Країнський Михайло, 1898 р.н., Мандрик Юрій, 1922 р.н., Мельник Микола, 1925 р.н., Полатайко Ігор, 1927 р.н., Сагайдак Мирослав, 1924 р.н.; розстріляні в інших місцях: Василів Михайло, 1926 р.н., Косар Дмитро, 1927 р.н., Лис Петро, 1928 р.н., Марійчин Петро, 1926 р.н.

Дічека – 12) [7] калуських євреїв. Очільник єврейської громади міста Ігор Айзікович Кернер називав чотири єврейські родини Калуша, які пережили Голокост: Гайзлери, Лербауми, Бермани, Кульберги. Вижив і батько І. Кернера, якому «пощастило» – він у 1940 р. був призваний до радянської армії [11].

Врятувалася і Печінкіна Роза Йосифівна, яка була до війни завідувачою РАГСу і евакуювалася з радянською владою. Зберіг життя також Адам Румельт, 1914 р.н., який був членом КПЗУ, п'ять років відсидів у в'язниці за Польщі і в 1941 р. вступив в Червону армію. Під час війни він був 13 разів поранений, але втратив всю сім'ю – 4 брати, 3 сестри і мати були вбиті нацистами, а батько загинув у перший день війни в результаті бомбардувань [1, т. 3, 24–25. 196].

Зазначимо, що допомога євреям зі сторони українців могла закінчитися для останніх карою смерті. Так, батька родини Костецьких заледве не розстріляли, бо в них у стайні сховалися дві єврейські дівчинки 1–11 років. Євдокія Марцінковська в 1943 р., коли люди подушилися в підвалі і їх витягали та добивали, приховала собі на виховання єврейську дівчинку. Однак потім Цепко прийшов до неї, забрав дівчинку і розстріляв її прямо за будинком [1, т. 3. 89].

Однак українці все одно допомагали. Врятовані євреї й досі пам'ятають родини Паньковичів та Захарія Плаксія, які врятували кількох людей. Так, ризикуючи власним життям, Плаксії врятували всю родину Шапіро, Давида Гальперіна, Нусю Файнтіхль [10]. Натомість Паньковичі переховували на горищі сараю Регіну та Йозефа Дічеків. За те що, незважаючи на ризик втратити власне життя та життя всієї родини, вони врятували євреїв, на основі наданих свідоцтв Панькович Микола, Євдокія і їх син Андрій були удостоєні звання Праведників світу і нагороджені медаллю Праведник народів світу. Їхній син Берnard неодноразово відвідував Калуш і навіть зняв в 2013 р. фільм про місто – «Калуш, який я думав, що знаю».

Паньковичі мали хату в Хотині за вокзалом і там в stodолі переховували маму і батька. Сховок був влаштований на підвищенні, де зберігали сіно. Було дуже страшно, переживали, щоб ніхто не здогадався і не доніс. У Паньковичів було троє дітей – дві доньки і син. У хаті готували їжу, клали її на дно у відро і хтось із дітей Паньковичів ніс його у stodолу, вдаючи, що йде годувати худобу. Відро ставили внизу. Паролем була кличка собаки, яка жила на подвір'ї. Діти її промовляли і виходили. Це означало, що все спокійно і безпечно.

Як згадує з жахом Б. Дічек, «якось ввечері до дверей будинку батьків матері прийшов її однокласник. Його послали сказати, що саме мама, яка тоді була зовсім юною, має обрати, кого заберуть наступним: тата чи маму. Її запитали: кого готова віддати? Дідусь почув це і сам пішов до своїх мучителів, думав, що врятує рідних. Його теж більше ніхто не бачив [7].

Частина 7. «Могили». Одразу після закінчення Другої світової війни у 1946 р. радянська влада замість того, щоб подбати про увічнення пам'яті убієнних, вирішила знищити єврейський цвинтар і цинічно використати надмогильні пам'ятники і плити для будівельних цілей. На заводі тоді стали тільки існуючі санітарні норми використання закритих цвинтарів [4].

Пізніше неодноразово здійснювалися спроби ідентифікувати місця поховань вбитих. Так, 23 січня 1960 р. у зв'язку з розслідуваннями злочинів нацистів проводилися розкопки чотирьох єврейських братських могил, які були розташовані на єврейському цвинтарі в одну лінію з півночі на південь в п'яти метрах одна від другої. Тоді місце поховання показали Драгінда і Цепко. Страх від цих нелюдів так глибоко сидів у душах калушан, що коли Драгінда зайшов у 1960 р. в хату Сімківа попити води, то його дружина від жаху втратила свідомість. Саме на цих місцях і постав пам'ятник жертвам фашизму.

4–5 червня 1968 р. відбулася ексгумація трупів вбитих євреїв в Угер-сталь. На той час могили, які показав Жовнір, опинилися на людських по-двір'ях (в одній могилі було ідентифіковано 33 трупи, в іншій – 8).

Зі здобуттям Україною незалежності активізувалися пошуки поховань підлітків-оунівців, розстріляних 4 листопада 1943 р. Зокрема в Боднарівському яру, біля річки Лімниця у Вістовій та в Пійлівському лісі намагався розшукати могили розстріляних голова калуського «Меморіалу» Богдан Яневич [8].

На сьогодні Калузькій громаді та єврейській діаспорі варто подумати про впорядкування і догляд за єврейським цвинтарем, а науковцям необхідно виявити не ідентифіковані поховання жертв нацизму та назвати винних за злочини гітлеризму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Галузевий державний архів Управління Служби безпеки України в Івано-Франківській області. Ф 4. Спр. 69 (Т. 1–3).
2. Андрухович Ю. Коханці юстиції. Чернівці : Меридіан Чернівці, 2018. 304 с.
3. Витвицька О. Розстріл учнів у Калуші 4 листопада 1943 року. URL: <http://www.ura-tereginsk.if.ua/?p.864> (дата звернення 24.03.2018).
4. О ліквідації єврейського каладбища в г Калуш. URL: https://kalusz.io.ua/s114119/o_likvidacii_evreyskogo_kaladbishcha_v_g_kalush (дата звернення 24.03.2018).
5. Ониськів М. З семи тисяч євреїв Калузького гетто врятувалось сімнадцятеро. URL: <http://kalushnews.city/read/events/2115/z-semi-tisyach-evreiv-kaluskogo-getto-vryatuvolos-simnadcyatero> 26.03.2018 (дата звернення 26.03.2018).
6. Пагіря О. Місця терору на території Івано-Франківщини, 1941–1944 рр. URL: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=389> (дата звернення 24.03.2018).
7. Тимчишин Богдана. Бернард Дічек: «Не було жодного дня, щоб батько не згадував про Калуш». URL: <http://vikna.if.ua/news/category/history/2018/01/27/80728/view> (дата звернення 24.03.2018).
8. Федунішин Ю. Таємниця калузьких школярів: розстріл у 1943 році. URL: <http://report.if.ua/socium/tayemnytsya-kaluskyh-shkolyariv-rozstril-u-1943-roci/> (дата звернення 24.03.2018).
9. Хонігсман Я. Юденраты в Западной Украине. URL: http://kalusz.io.ua/s412950/yakov_honigsman_yudenraty_v_zapadnoy_ukraine (дата звернення 07.07.2018).
10. Чарнецький Я. Єврейський Калуш. URL: <http://vikna.if.ua/blog/author/10/74543/view> (дата звернення 24.03.2018).

11. Шинкар Ю. С., Дороніна О. Р. Історія єврейської громади Калуша на тлі етнічної толерантності: Робота Малої академії наук. Калуш, 2014.
 12. Яшан В. Під брунатним чоботом. Торонто, 1989. 284 с.

REFERENCES

1. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Ivano-Frankivskii oblasti. F 4. Spr. 69 (T. 1–3). [in Ukrainian]
2. Andrukhovych, Yu. (2018). Kokhantsi yustytsii [Lovers of justice]. Chernivtsi: Merydian Chernovits, 2018. [in Ukrainian]
3. Vytvytska, O. Rozstril uchniv u Kalushi 4 lystopada 1943 roku. URL: <http://www.upa-pereginsk.if.ua/?p864> (data zvernennia 24.03.2018).
4. O lykvydatsyy evreiskoho kaladbyshcha v h Kalush. URL: https://kalusz.io.ua/s114119/o_likvidacii_evreyskogo_kaladbishcha_v_g_kalush (data zvernennia 24.03.2018).
5. Onyskiv, M. Z semy tysiach yevreiv Kaluskoho hetto vriatuvalos simnadt-siatero. URL: <http://kalushnews.city/read/events/2115/z-semi-tisyach-evreiv-kaluskogo-getto-vryatuvalos-simnadcysteru> 26.03.2018 (data zvernennia 26.03.2018).
6. Pahiria, O. Mistsia teroru na terytorii Ivano-Frankivshchyny, 1941–1944 rr. URL: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=389> (data zvernennia 24.03.2018).
7. Tymchyshyn, B. Bernard Dichek: «Ne bulo zhodnoho dnia, shchob batko ne zghaduvav pro Kalush». URL: <http://vikna.if.ua/news/category/history/2018/01/27/80728/view> data zvernennia 24.03.2018).
8. Fedunyshyn, Yu. Taiemnytsia kaluskykh shkolyariv: rozstril u 1943 rotsi. URL: <http://report.if.ua/socium/tayemnytsya-kaluskykh-shkolyariv-rozstril-u-1943-roci/> (data zvernennia 24.03.2018).
9. Khonyhsman, Ya. Yudenraty v Zapadnoi Ukrainy. URL: http://kalusz.io.ua/s412950/yakov_honigsman_yudenraty_v_zapadnoy_ukraine (data zvernennia 07.07.2018).
10. Charnetskyi, Ya. Yevreyskyi Kalush. URL: <http://vikna.if.ua/blog/author/10/74543/view> (data zvernennia 24.03.2018).
11. Shynkar, Yu.S., Doronina, O.R. (2014). Istoriia yevreiskoi hromady Kalusha na tli etnichnoi tolerantnosti [The history of the Jewish community of Kalush against the background of ethnic tolerance]. Robota Maloi akademii nauk, Kalush. [in Ukrainian]
12. Iashan, V. (1989). Pid brunatnym chobotom [Under a brown boot] . Toronto. [in Canadian]

CRIMES OF THE NAZI GERMANY IN KALUSH (1941–1944)

Sergiy ADAMOYCH

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Department of Theory and History of State and Law,

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ukraine, Ivano-Frankivsk).

E-mail: s.adamovych@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-4236-741X

The article analyses in detail the malfeasant activity of the Nazi regime against the Jewish and Ukrainian populations on the territory of the town of Kalush and Kalush District during the Second World War, which is qualified by international legal

organizations as crimes against humanity. The author, based on the materials of the archive of the Security Service of Ukraine in Ivano-Frankivsk Region, the State Archive of Ivano-Frankivsk Region, reminiscences of victims of the Nazi repressions and studies of ethnographers, monitors the chronology, forms and methods by which the Nazis exterminated the Jewish population of the town and the region. On the concrete examples of the destruction of Kalush and Kalush District Jews, the inhumanity of the Nazi totalitarian regime was demonstrated in the article.

In addition to a description of the destruction of the Jewish population, the study analysed in detail the struggle against the Nazis of young Ukrainian nationalists who were studying at the Kalush Trade School, their arrest by the Gestapo, the course of the investigation and execution of boys. The participation of the trade school students in the underground was another example of the selfless struggle of the Organization of Ukrainian Nationalists against Hitler's Germany.

The author explains the role and significance of degraded collaborationists from the Nazi criminal police in the destruction of the civilian population, as well as the search for them in the post-war period by the Soviet secret services and the criminal responsibility of the perpetrators. A special attention in the scientific article is devoted to the search for places of crimes of the Nazis and their servants, which today would have to work as places of memory to prevent future coming to power of anti-human totalitarian regimes.

Keywords: *Nazis, collaborationist, criminal police, criminal file, shooting, ghetto, Judenrat, Jews, Ukrainian nationalists, Gestapo, Organization of Ukrainian nationalists.*

*Статтю подано до редколегії 30.11.2018.
Статтю рекомендував до друку доктор історичних наук,
професор Микола Кузутяк.*